

УДК 39-057 (=161.2) : 303 (477) “195/196”

ЕТНОГРАФІЧНІ ДОСЛІДЖЕННЯ ПОБУТУ РОБІТНИКІВ УКРАЇНИ В 50-х – 60-х рр. ХХ ст.

Степан МАКАРЧУК

*Львівський національний університет імені Івана Франка,
кафедра етнології*

У статті аналізується і узагальнюється досвід етнографів у вивченні побуту українських робітників у 50-х – 60-х рр. ХХ ст., зокрема громадського життя, сімейних відносин, житлових умов, якості їжі, культури одягу. Простежуються вияви традиційних форм духовного життя у побуті робітників, сімейної та календарної обрядовості, вплив на народні традиції комуністичної ідеології та радянської дійсності. Незважаючи на те, що багато явищ суспільного життя, труднощів побуту прикрашались суголосно з духовною атмосферою періоду, все ж, досвід тогочасних етнографів може бути корисним для дослідників сучасності.

Ключові слова: побут робітників, етнографічні дослідження 50-х – 60-х рр. ХХ ст., Д. Фіголь, Ю. Гошко, М. Мазюга, А. Поріцький, М. Приходько.

Журнал “Народна творчість та етнографія”, як гадаємо, з ініціативи свого головного редактора Ганни Аркадіївни Скрипник, уже тривалий період надає свої сторінки вченим-етнологам окремих зарубіжних країн, найчастіше цілі номери. З-поміж інших, упродовж останнього часу вийшли друком номери, присвячені повністю тим проблемам етнологічної науки, частково фольклористики, що їх досліджують учені Угорщини (НТЕ, 2006, № 4), Франції (2006, № 6), Польщі (2007, № 1), Болгарії (2008, № 2), Ізраїлю (2008, № 4) та інших країн. Така практика полегшує прилучення українських науковців до світової етнологічної думки, її пошуків і досягнень, викликає певні рефлексії також на сучасні інтереси і праці вітчизняних етнологів. У номері, що його репрезентують французькі етнологи, привернуло увагу зауваження Крістіана Бромберже про те, що до 70-х рр. ХХ ст. основним предметом дослідження етнології Франції була традиційна культура і побут французького народу та репліка про те, що коли б освічений француз XVIII ст. став вивчати праці вчених-етнологів Франції, наприклад, 60-х рр. ХХ ст., то міг би подумати, що то праці про Францію його епохи¹. Тут же виникає запитання, а яку Україну – XIX чи ХХ ст. – досліджує більшість українських етнологів сучасності? І схилиємось до відповіді, що вони вивчають більше стару Україну: традиційну хату і вареники, картаті плахти і ярма, вишивані рушники і рала, уявлення про відьом і колядки, весільні короваї і толоки, громадський випас худоби і гагілки і т. п. Тобто, наша сучасна етнологія виявляє себе більше як історія традиційної етнічної культури і менше – як наука, що досліджує синхронну їй етносоціальну та культурну реальність. Автор зовсім не хоче сказати цим, що давня традиційна культура народу не є вже акту-

¹ Бромберже К. Етнологія Франції та нові об'єкти її дослідження / К. Бромберже // НТЕ. 2006. № 6. С. 14.

альним завданням науки, але хоче наголосити на необхідності значного посилення уваги науковців до вивчення, аналізу і узагальнення звичаїв, побуту і культури тих соціальних верств народу, які об'єктивно вже стали або стають найчисельнішими.

Згаданий автор К. Бромберже, зіставляючи тематичні інтереси французької етнології до 70-х рр. XX ст. і головні тематичні напрямки сучасності, пише, що у полі зору етнологів з'явилася людина, яка сидить в офісі, телефонує, ходить до супермаркету, їздить у відпустку, любить дружину, полюбляє аперитив, займається оздоровчим бігом, щось чула про твори П'єра Бурдьє*. У 1982 р. вийшов спеціальний номер "Etnologie française", присвячений повністю етнографії урбаністичного середовища, зокрема таким темам, як плакати часу так званої студентської революції 1968 р., звичаєвим ритуалам серед робітників, естетичній хірургії, використанню телефона, клубу "Ротар" і т. д. Так само інші журнали етнологічного профілю друкують спеціальні статті на теми "промислової антропології", "соціології міста", сучасних ритуалів, родинного харчування, публічних виступів і заходів, форм вияву націоналізму, використання грошей, захоплення сьогоденням, соціальних зв'язків у міських околицях, використання міськими жителями сільської місцевості для облагодження побуту, зв'язку сучасних професій і технологій, упровадження інновацій на виробництвах, тенденції до зменшення частки зареєстрованих шлюбів і трансформацій в інституті сім'ї та сімейному побуті, витіснення дружніми стосунками в побуті родинних зв'язків, що послаблюються, і т. п.

У низці публікацій розглядаються питання про використання вільного часу, становлення сучасного стилю мислення, вплив телебачення та серіалів на свідомість людини, "дідівщину" у внз, сприйняття свідомістю сучасної людини такого роду новацій, як штучне запліднення, сурогатне материнство, народження "повних близнюків" тощо.

Додамо, що етнологія міста, робітничого середовища, агресії суспільних процесів на традиційний уклад сім'ї та інших такого роду проблем стають у наш час предметом дослідження етнологічної науки скандинавських країн, Угорщини, Польщі, соціальної і культурної антропології Великобританії та США, інших країн.

На тлі таких реалій може скластися враження, що українська наука у наш час ніби перебуває поза тенденціями розвитку світової етнології. Бо й справді, наукових публікацій на означені нетрадиційні теми, принаймні у двох провідних профільних періодичних виданнях "Народна творчість та етнографія" та "Народознавчі зошити", наприклад, у номерах за останні десять років, майже не знаходимо.

Але поглянемо на тематичний спектр та опубліковані наукові праці українських етнологів сорока-п'ятдесятирічної давнини і побачимо, що аналогічні сучасним світовим тематичним інтересам тенденції були властивими для етнографічної науки в Україні вже у 50-х рр. XX ст., тобто задовго до того, як відповідну проблематику почали опрацьовувати на Заході.

Особливо це стосувалося дослідження побуту робітничого населення міст та робітничих селищ. Розуміється, в умовах тоталітарної системи, домінування над усіма гуманітарними науками ідеології марксизму-ленінізму в її супердогматичній радянській упаковці творча думка науковців не була вільною. Насамперед, сильною була не лише партійно-державна цензура, але і самоцензура кожного науковця на дослідження та аналіз негативних явищ життя і побуту, що виступали як наслідок будь-яких супереч-

* Бурдьє П'єр (фр. Pierre Bourdieu, 1 серпня 1930 – 23 січня 2002) – французький соціолог і філософ, представник постструктуралістського напрямку соціальної теорії, творець теорії соціального поля.

ливих ідеям комунізму форм громадського життя. Майже не можна було досліджувати і висвітлювати форми громадського опору соціальних груп молоді командній практиці управління суспільними процесами, діяльність парафіяльних громад при церквах і дотримання пов'язаних з релігією обрядів, національної складової менталітету людей.

Необхідно було “доводити”, що діяльність усіх громадських об'єднань покликана служити так званому інтернаціональному вихованню трудящих, відбувається в душі дружби великого російського і українського народів, у душі атеїзму і голосного осудження ідеології “українського буржуазного націоналізму”.

Незважаючи на це, і міське, і сільське населення жило, в складних умовах тоталітаризму формувало свій побут, мало культурні інтереси, не було позбавлене творчого начала. Українські етнографи, ніби відроджуючи традиції етнографічної науки 20-х рр., уже у 50-ті післявоєнні роки звернули свої погляди на дослідження синхронної їм сучасності, зокрема культури та побуту робітництва. Зробимо зауваження, що виникнення наукового інтересу до дослідження робітничого класу, звичайно ж, схвалювалося та заохочувалося владними державно-комуністичними органами, що офіційно демонстрували себе виконавцями всесвітньо-історичної визвольної місії пролетаріату.

Поряд з увагою до синхронної культури і побуту робітництва, а також селянства (О. Кравець, О. Кувеньова, В. Васьків, В. Маланчук, М. Паньків та ін.), новим предметом в етнографії стало вивчення громадського і сімейного побуту робітників України дорадянського часу. Причому окремі дослідники висвітлювали культуру і побут робітників другої половини ХІХ – 20х–30-х рр. ХХ ст. як висхідний етап до формування на цій основі завдяки так званим соціалістичним перетворенням нового “соціалістичного” побуту, інші ж присвячували цьому старому побуту спеціальні дослідження.

Серед найпомітніших праць про культуру і побут робітників України в умовах капіталістичного ладу необхідно відзначити публікації В. Пастущина, Д. Фіголя, М. Приходька, А. Поріцького, Ю. Гошка, М. Мазюти¹ та деякі інші, при цьому праці окремих дослідників, зокрема Д. Фіголя, А. Поріцького та Ю. Гошка, були спеціально присвячені побуту дорадянського часу. У 60-х–70-х роках кілька праць на робітничу тематику опублікував також автор².

¹ *Пастущин В. Ю.* Быт рабочих Бориславского нефтяного района (1815–1953 годы) : автореф. дисс. на соискание науч. степени канд. ист. наук / В. Ю. Пастущин. Киев, 1954; *Фіголь Д. І.* До історії побуту робітників Львова в кінці ХІХ – на початку ХХ ст. / Д. І. Фіголь // Матеріали з етнографії та мистецтвознавства. Київ, 1959. Вип. ІV. С. 13–23; *Приходько М. П.* Житло робітників Донбасу / М. П. Приходько. Київ, 1964; *Поріцький А. Я.* Побут сільськогосподарських робітників України в період капіталізму / А. Я. Поріцький. Київ, 1964; *Гошко Ю. Г.* Громадський побут робітників Західної України (1920–1939 рр.) / Ю. Г. Гошко. Київ, 1967; *Мазюта М. А.* Быт рабочего класса Советского Закарпатья (историко-этнографическое исследование) / М. А. Мазюта. Киев, 1969.

² *Макарчук С. А.* Нові риси в побуті робітників Прикарпаття / С. А. Макарчук // Матеріали з етнографії та мистецтвознавства. Київ, 1962. Вип. VII–VIII. С. 3–20; *Його ж.* Шлюб і весілля робітників Прикарпаття / С. А. Макарчук // НТЕ. 1962. № 3. С. 96–102; *Його ж.* Сучасна робітничка сім'я Прикарпаття / С. А. Макарчук // НТЕ. 1963. № 2. С. 21–26; *Его же.* Рабочая семья на украинском Прикарпатье / С. А. Макарчук // Этнографическое изучение быта рабочих. Москва, 1968. С. 79–95; *Макарчук С. А., Гошко Ю. Г.* Формирование культурно-бытовых традиций западноукраинского рабочего класса при капитализме / С. А. Макарчук, Ю. Г. Гошко // Матеріали сессии АН СССР, новейшие исследования 1964 г. Тезисы докладов. Баку, 1965. С. 221–223; *Макарчук С. А.* Соціально-економічне становище робітничого класу Прикарпаття в 20-х–30-х роках ХХ ст. / С. А. Макарчук // Вісник Львівського університету. Серія історична. Львів, 1974. Вип. 10. С. 79–91.

Важливо відзначити, що хоча робітнича тематика у працях етнографів 50-х–60-х рр. була незвичайною, наукова методологія і методика досліджень життя, побуту і традицій робітників залишалася дуже близькою до традиційних в етнографічній науці. Такою була предметна тематика досліджень: матеріальна культура з її складовими, як житло, одяг, їжа; духовна культура з її традиційною сімейною та календарною обрядовістю, сім'я, її форми і родинні стосунки, виробничий побут, допоміжні промисли і заняття. Рівно ж і методика досліджень так само передбачала стаціонарні та експедиційні обстеження, опитування робітників та членів їхніх сімей, спостереження за явищами побуту, за звичаями та обрядами, опис обрядовості, у тому числі дуже часто деформованої у нових умовах буття, а також під негативним впливом тоталітарної системи. Дослідники побуту робітників ХІХ – початку ХХ ст. широко використовували писемні джерела, зокрема такі з них, як актові документи досліджуваних періодів та місцевостей, описові твори, статистичні матеріали, меморіальну літературу, зверталися до вивчення усної народної творчості.

Саме на базі писемних джерел В. Пастущин простежив динаміку чисельності робітників Бориславського нафтового басейну від 1857 р. і до 1931 р., умови праці на промислах, що відображені також у давньому афоризмі “В Бориславі кінська робота, а свинське спання”, види та облагодження жител (шопи, хліви, комори, хати), еволюційні зміни в одязі робітників – від традиційної селянської до спеціального виробничого одягу на виробництві та міського світського костюма у часі свят і дозвілля. Статистичні джерела дозволили досліднику зробити висновок, що переважна більшість робітників нафтових промислів була позбавлена можливості утримувати сім'ю, і через це серед них було всього 15 % одружених¹.

Оригінальні етнографічні сюжети з побуту робітників Львова дорадянського періоду описав Д. Фіголь. Велика частина робітників міста походила з підльвівських сіл або ж винаймала там місце для проживання. Це були як села магістратського підпорядкування, так і не залежні від міста сільські громади. До магістратських відносились Білогорща, Брюховичі, Голоско Велике, Голоско Мале, Замарстинів, Зубра, Клепарів, Левандівка, Малехів, Пасіки, Персенківка, Сихів, Скнилівок. Окремими були Винники, Грибовичі, Збоїска, Знесення, Козельники, Кривчиці, Кульпарків, Лисиничі, Рясне, Сигнівка, Скнилів, Сокільники, Сороки Львівські, Яловець та інші. У зв'язку з цим розташовані близько до Львова села були населені майже як міські квартали. У с. Знесенні на 1 км² припадало 1258 чол., в Клепарові – 1343, в Замарстинові – 2125².

Оплата житла в місті була, порівняно із зарплатою робітника, дуже високою. Винайняти кімнату з кухнею в міському будинку за австрійської влади коштувало 10–15 золотих ринських за місяць, при середній заробітній платі кваліфікованого робітника 20 ринських. Попит з боку прибуваючих із далеких сіл робітників на будь-яке житло в місті зумовив будівництво у Жовківському передмісті й Замарстинові дерев'яних і глинобитних будинків на чотири кімнати (кожна площею 3,5 x 4 м і висотою 2,5 м, із земляною долівкою). Плата за таке житло виносила 5 ринських за місяць, а в деяких

¹ Пастущин В. Ю. Быт рабочих Бориславского нефтяного района... С. 12.

² Фіголь Д. І. До історії побуту робітників Львова... С. 15.

кварталах – до 12 ринських. Часто винаймачі таких кімнат брали до себе на проживання інших робітників за 4 ринських за місяць¹.

Багато некваліфікованих робітників, особливо сезонних в літню пору на будівництві, не мали жодного постійного житла, а за 2–4 крейцери випрошували дозвіл на ночівлю у приміщеннях міських лазень, на виробничих площах фабрик і заводів, або ж безкоштовно знаходили місце для ночівлі на будовах, приміських городах, міських кладовищах, у долині р. Полтви, у землянках на Замковій, Пісковій та Гицлівській горах².

Новоприбулі робітники переважно носили свою селянську одягу, на святкові дні декотрі з них мали про запас чисті білі сорочки, низькі капелюхи з чорними “лентами”, сірі вишиті опанчі. Кваліфіковані вищеоплачувані робітники у свята одягали класичний міський костюм.

Міську моду поволі переймали і вчорашні селянки, які ставали у Львові робітницями. Про це, зокрема, співалося в одній частівці:

Як я прибула вперше до Львова,
Сорочка на мені була сирова.
Сорочку кидаю, капелюх вбираю,
Яку я фуню* на горищі граю³.

Д. Фіголь узагальнював чимало цілком нових явищ у суспільному житті міста, зокрема дозвілля робітників (“Коли прийде субота – радіє львівська голота”), робітничі сімейні торжества, пов’язані з народженням і хрещенням дитини, побратимство у робітничому середовищі й т. д.

Київський етнограф А. Поріцький у 1964 р. видав окрему працю – монографію, присвячену побуту сільськогосподарських робітників України у період до радянської влади⁴. В основному, праця була побудована на основі писемних архівних джерел, актових документів, пам’яток усної народної творчості, фрагментів мемуарного жанру. Важливою сюжетною лінією монографії виступає висвітлення ролі сезонного сільськогосподарського заробітчанства. Трудова міграція з Київської, Полтавської, Подільської та інших губерній переростала у постійну і відігравала важливу роль у демографічному освоєнні Півдня України. Велика частина сезонників, знайшовши роботу, залишалася проживати в чужій місцевості на постійно.

Ой матінко моя,
Тепер я не твоя.
Тепер я вже того пана,
Що завдаток дано⁵.

¹ Фіголь Д. І. До історії побуту робітників Львова... С. 16–17.

² Robotnik. 1892. 8 marca.

* Фуня – чванькувата пані.

³ Фіголь Д. І. До історії побуту робітників м. Львова... С. 19.

⁴ Поріцький А. Я. Побут сільськогосподарських робітників України в період капіталізму / А. Я. Поріцький. Київ, 1964.

⁵ Там само. С. 36.

Так відображала цей процес заробітчанська пісня.

Дослідник описав сухопутні та річкові шляхи руху заробітчан на Південь, умови їхнього перебування, харчування, відпочинку в дорозі, ринки найму сільськогосподарських робітників та умови праці, коли робочий день міг тривати й 21 годину на добу, численні випадки обману робітників при розрахунках за службу. В традиціях української етнографії у монографії описані житлові та господарські будівлі заробітчан як у місцях, звідки вони походили, так і там, де вони перебували у наймах: хати дерев'яні “в зруб”, “в закладку”, “турлучні”, види землянок, напівземлянок, так званих бурдеїв, житла-казарми в економіях, у комірчинах яких припадало по 2 м простору на особу, просто кошари, у яких робітники спали разом з вівцями¹.

Багатою є інформація про одяг заробітчан, що в основі складався з таких самих компонентів, які були властивими для традиційного вбрання Полтавщини, Київщини, Слобожанщини, Поділля. Відзначимо, що майже всі робітники і робітниці, вирушаючи на заробітки у щоденному робочому вбранні, брали “на свято” і святкові одяжі. Жінки з Полтавщини – дві-три вишиті чи не вишиті сорочки, одну-дві спідниці, дергу, плахту, фартух, керсетку, юпки або свитки, куцини та кохти з купованих тканин, інколи кожушанки, одну-дві хустини. Такою ж була одягова культура чоловіків, чимало з яких, крім одягу повсякденного вжитку (широких штанів на очкурі, сорочки з білого полотна чи сатину, брилів та шапок, свит і сіряків) мали ще вузькі штани з фабричної тканини, іноді вишиті сорочки, курташі, куцини суконні, піджаки на ваті, картузи та інший одяг². Нужденність свого побуту заробітчани іноді прикрашали святковими стравами, у тому числі традиційними варениками, кращим печивом, м'ясними продуктами. Проте в цілому їжа заробітчан була бідною. В дорогу до торби брали хліб, цибулю, рідше сало, під час зупинок у польових умовах варили куліш, пшоняну кашу, затірку, кандьор. Раціон чабанів становили мамалига, кандьор, борщ, пшоняна каша.

Новизна дослідження А. Поріцького багато в чому зумовлена наведеними в ньому матеріалами про форми, структуру, способи функціонування заробітчанських артільей³. Значний інтерес викликають відомості про сім'ю та шлюбні відносини у заробітчанському середовищі. Як і серед робітників нафтових промислів, серед сільськогосподарських заробітчан також бачимо високий відсоток неодружених. На Херсонщині, наприклад, серед чоловіків таких було 54,1 %, серед жінок – 89,9 %. В цілому ж, одинокі відірвані від місць свого походження сільськогосподарські робітники становили 58,6 % від їхньої загальної кількості, серед промислових таких було 56,3 %. При всій скрутності заробітчанського побуту, робітники все ж прагнули оформити шлюб тим чи іншим значно скороченим обрядом, елементами якого виступали “дівич-вечір”, власне весілля, коровай тощо.

Тематично новою стала для свого часу праця Ю. Гошка “Громадський побут робітників Західної України”, що вийшла друком у 1967 р. Визначення предмету дослідження за роками 1920–1939 рр. дає підстави відносити її до жанру історичних

¹ Поріцький А. Я. Побут сільськогосподарських робітників України в період капіталізму. С. 60–68.

² Там само. С. 73–79.

³ Там само. С. 95–115.

праць. Разом з тим, тематична палітра тексту свідчить про етнографічний характер монографії. У свій час автор опублікував на це дослідження газетну рецензію¹, в якій, між іншим, наголошував на його історичному змісті. І це не було помилкою. Але важливіше було б наголосити на тому, що дослідник виявив широке поле суспільного життя, яке заслуговувало того, щоб стати предметом етнографічного вивчення. Хоч до цього те суспільне життя таким для етнографії не було. Ю. Гошко змалював умови виробничого побуту в промисловості, стан робітничих жител, громадське життя робітників, культурне дозвілля, методи організації робітників для захисту своїх економічних, соціальних інтересів та національних прав, описав ті форми громадського життя, які вже набрали традиційного характеру. Звичайно, з позицій сучасного дня можемо закинути досліднику його намагання пояснити всі біди робітничого класу його соціальним поневоленням буржуазією, а можливість досягнення соціальної справедливості – лише через соціалістичну революцію під проводом комуністичної партії. Розуміємо, що то була данина режиму, владі, яка на офіційному рівні вимагала від науковців не тільки схвалення, але й обґрунтування ідей комунізму. До речі, так мусили писати навіть ті етнографи, що вивчали, наприклад, мисливство на Поліссі чи гончарство на Полтавщині.

Однією з кращих праць того часу про робітничий побут була монографія М. Приходька “Житло робітників Донбасу”. Автор досліджував робітниче житло у його розвитку від початку шахтарських та інших промислів на Донбасі й до початку 60-х рр. ХХ ст. Джерелами до вивчення питання стали численні описові твори про Донбас другої половини ХІХ – початку ХХ ст., документи ЦДІА у Ленінграді, головно інформаційні матеріали різного роду державних інспекторів праці, санітарних інспекторів, які інспектували умови виробництва на шахтах і рудниках, санітарний стан робітничих поселень і жител, діяльність деяких благодійних товариств та ін. Кожного разу інформація конкретна. Для прикладу: на копальнях Рудченківського гірничопромислового товариства для винайму їх робітниками будували з цегли чи саману чотириквартирні будівлі, що мали однокімнатні квартири з сіннями, без стелі, з земляними долівками. Об’єм кімнати 47 м³. На шахтах Новоросійського товариства робітники мешкали в “каютах” нижче рівня землі, з земляною долівкою, об’ємом 47 м³. “Каюти” були без стелі, перегороджені на дві сім’ї². Заможніші робітники, яких було мало, будували власні напівземлянки, що коштувало до 90 крб., хати-мазанки за ціною 280 крб. Відносно кращий дерев’яний будинок коштував близько 500 крб. Оскільки середній заробіток коливався від 14 до 35 крб. за місяць, рідко який робітник був спроможний збудувати власне житло³.

Необхідно зауважити, що велика частина прибулих на промисли робітників винаймала житло, а радше, місце для снання, у селян із навколишніх сіл. У зв’язку з цим автор подав чимало описів традиційного селянського житла регіону, планів, матеріалу, будівельних конструкцій, естетичного оформлення таких жител. Через це праця є

¹ Макарчук С. А. Страница борьбы / С. А. Макарчук // Львовская Правда. 1967. 31 августа. С. 2.

² Приходько М. П. Житло робітників Донбасу. С. 42–43.

³ Там само. С. 45.

цінною з погляду на висвітлення традиційної культури народного будівництва Донбасу, порівняння його з народним будівництвом Слобожанщини, Полтавщини та ін. Скажімо, світлина за 1932 р. старої хати з м. Донецька свідчить, що хата мала план “хата + сіни + комора”, можливо, “хата + хага + сіни + комора”, була побілена, мала два вікна на фасаді, а одне – на причілковій стіні, критий соломою чотирихилий дах, комин. За зовнішніми ознаками цілком може бути співвіднесеною з подільською хатою¹.

У книзі докладно проілюстровані форми індивідуальних садиб робітників, а також характер поселень, що часто розкидалися на великих просторах, не віддаляючись одне від одного.

Значна частина тексту монографії присвячена індивідуальному житловому будівництву робітників уже в умовах радянської влади, державному та відомчому житловому будівництву післявоєнних, у тому числі початку 60-х рр., коли житло мало вигляд так званих “хрущовок”, але все ж суттєво поліпшувало житлові умови робітничої маси. Автор подає різні варіанти індивідуальних будинків робітників Донбасу, відомості про матеріал, з якого вони будувалися (цегла, камінь, шлак, саман, дерево та ін.), про житлову площу, форму вікон, даху, дверей. Наводить ілюстрацію одного такого будинку з пірамідальним дахом, збудованого у 1956 р. в Лисичанську.

Увагою до етнографічних компонентів характеризується дисертаційне дослідження робітничого побуту, яке виконав закарпатський етнограф М. Мазюта². Джерельну основу дисертації склали польові матеріали, зібрані автором у робітничому середовищі двох давніх промислових підприємств, Солотвинських соляних шахт і Великобичківського лісохімкомбінату, а також створеної вже за радянського часу Рахівської картонної фабрики. Дослідник зібрав у кожному з трудових колективів по 300 спеціальних карток робітників, що подавали інформацію про главу сім’ї, членів сім’ї, національну належність, кількість дітей, освітньо-кваліфікаційний рівень робітників та інші відомості. Крім того, записав 150 сімейно-побутових історій, широко використав описові матеріали, мемуарні твори, статистику. Об’єктивну дійсність про робітників Закарпаття відображають, наприклад, такі статистичні показники: на Солотвинській соляній копальні у 1933 р. працювало від 1000 до 1400 робітників, українців серед них було 74,6 %, угорців – 15,8 %.

На час обстеження трьох названих колективів серед усіх сімей на двопоколінні припадало 83,22 %. За кількістю членів сім’ї у всіх колективах були невеликі. Наприклад, сім’ї з 3–4 осіб у робітничому середовищі Солотвинської копальні становили 60,33 %, Великобичківського комбінату – 50,67 %, Рахівської картонної фабрики – 50,34 %. Сім’ї з 6–7 осіб становили 12,3 %, а з 8 і більше – всього 2,3 %. Наведено статистику про кількість дітей у сім’ях.

Цікавим є зауваження про мову в змішаних у національному відношенні сім’ях, у яких подружжя спілкувалося між собою однією мовою, а з дітьми – іншою. Всього змішані сім’ї серед робітників становили 17,3 %, більшість з них припадало на українсько-мадярські (34,69 %), ще 13,60 % – на угорсько-румунські, 7,48 % – на

¹ Приходько М. П. Житло робітників Донбасу. С. 35.

² Мазюта М. А. Быт рабочего класса Советского Закарпатья...

українсько-румунські, 7,48 % – на російсько-угорські. Подано відомості про збереження у частини робітників церковного вінчання, про вік вступання у шлюб (25,7 % для чоловіків та 21,0 % – для жінок), про оформлення шлюбів через різні підвиди скорочених варіантів традиційного весілля, які, проте, зберігали в собі такі компоненти, як “сватання”, “заручини”, “заводи́ни”, “калач-лідяник”, зав’язування хустки молодій, “ладкання”, обсіпання молодих зерном, весільні чини, весільні символи “рушничок”, коровай, гільце та ін.

Нові форми весіль типу “вечірка” і “комсомольське” особливого поширення у 60-х рр. ХХ ст. не мали. “Вечірка”, як правило, була властива для тих, хто брав шлюб повторно, а “комсомольське весілля” іноді влаштовували для так званих комсомольських активістів чи “видатних передовиків” виробництва.

Характеристика громадського побуту робітників здійснена через висвітлення їхньої участі у роботі рад, товариських судів, ДНД, у навчанні для оволодіння другою професією, а також через прилучення до бібліотек, читання газет, журналів і літературних творів, до кіно і театрів, художньої самодіяльності та спорту. Вражають своєю масштабністю чисельні показники участі робітників у різних формах художньої самодіяльності. Наприклад, серед солотвинських робітників в українському хорі співало 75, в румунському – 46; у симфонічному оркестрі був 31 робітник, в духовому – 38, в естрадному – 43 тощо.

Також усталених форм набирало відзначення громадських свят і подій.

Дві монографії 60-х рр. були так само присвячені громадському і сімейному побуту робітників уже за радянського часу, зокрема у 50-ті – 60-ті рр.¹ Такими ж тематично були статті Д. Фіголя й А. Орлова².

Уже заголовки праць В. Зінича і Д. Фіголя з прикметниковим означенням рис того побуту як комуністичних засвідчують їхнє апологетичне забарвлення. Добре знаючи В. Зінича, творчу біографію якого ламала комуністична влада, а особливо Д. Фіголя, який у житті аж ніяк не поділяв комуністичних експериментів, мусимо допустити, що чимало з написаного згаданими авторами було просто даниною режимові. І все ж, немає підстав уважати, що зміст праць авторів радянського часу про синхронну їм дійсність був позбавлений наукової цінності. Наведені численні фактологічні матеріали засвідчували, що певні зрізи суспільного буття робітництва в умовах радянського часу суттєво різнилися від умов їх виробничого, громадського і сімейного життя у старій царській Росії чи у Другій Речі Посполитій. Через систему загальної вечірньої освіти та різних видів виробничого навчання велика маса робітників постійно поновлювала свої знання. У 1962 р., наприклад, контингент учнів шкіл працюючої молоді становив

¹ *Зінич В. Т.* Соціалістичні перетворення, паростки нового комуністичного в культурі та побуті робітників Радянської України; *Миронов В. В.* Культура і побут гірників Радянської України / В. В. Миронов. Київ, 1965.

² *Фіголь Д. І.* Комуністичні риси у виробничому і громадському житті робітників м. Львова / Д. І. Фіголь // НТЕ. 1961. № 1. С. 17–21; *Орлов А. В.* Дозвілля трудівника (До конкретно-соціологічного вивчення позаробочого часу трудящих в етнографічному дослідженні) / А. В. Орлов // НТЕ. 1965. № 5. С. 14–20.

835.800 чол.¹ Багато робітників знаходили часто у фізичній праці своє творче натхнення, вносили раціоналізаторські пропозиції, робили новітні винаходи, об'єднувались у громадські конструкторські бюро (ГКБ). Десять від початку 60-х рр. особливого розголосу набрав так званий рух за комуністичну працю, яким у 1961 р. було охоплено десятки тисяч колективів і близько 3,5 млн. робітників². Звичайно, у тому рухові було більше показовості, ніж справжнього розвитку масової громадської виробничої ініціативи робітництва, і все ж, осмілимося зробити висновок, що той рух був не тільки “комуністичним”, тобто таким, що розвивався в інтересах комуністичного тоталітарного режиму, але і таким, у якому зароджувався потенціал маси, що набирала здатності виявляти власну громадську волю.

Хрущовська “відлуга” зумовила виразне навершення уваги режиму до задоволення мінімальних матеріальних нужд робітництва і міського населення взагалі. Це позначилось на розвитку системи охорони здоров'я, громадського харчування, громадського виховання дітей через дитячі ясла і садки, що безумовно свідчило про певне поліпшення добробуту маси робітництва.

У монографії В. Зінич знайшли відображення інші об'єктивно позитивні або штучно стимульовані комуністичною владою явища громадського життя, серед них залучення робітників до діяльності різних виробничих та громадських комісій, нарад та товариств, як-от комітетів опіки над громадськими дитячими закладами, у тому числі над школами та інтернатами, над художньою самодіяльністю і народною творчістю, роботою бібліотек, палаців і будинків культури. Дуже масовою і зовні природною була участь робітництва та інтелігенції у відзначенні офіційних радянських свят Першого Травня, річниць Жовтневої революції, професійних Днів шахтаря, залізничника, будівельника, провідів на пенсію. Щорічно навесні майже в усій Україні проводились масові свята пісні й танцю. Наведені конкретні матеріали про досягнення великих самодіяльних художніх колективів цілої низки великих промислових підприємств³, так само про появу серед робітництва самодіяльних кінематографістів і самодіяльних театрів. Тут же наводились розповіді про артистичні таланти серед робітників.

Важливу грань громадського життя становили форми дозвілля і відпочинку робітників, прилучення робітничої маси до книги і бібліотек, художньої творчості на зразок хорового співу, вечірніх музичних шкіл, вечірніх університетів культури, участі у створенні художніх музеїв і т. д.

Робітничу сім'ю та сімейний побут робітників автор докладно розглянув через обстеження структури сім'ї, відносин у ній, матеріальної основи, культурних інтересів її членів, виховання дітей, етичних норм поведінки на базі 1000 сімей трьох великих київських підприємств. Потрібно зауважити, що на висвітленні цієї сфери робітничого побуту як сам характер комуністичного впливу, так і офіційна ідеологія позначилися менше. Не вдаючись до конкретизації всіх сюжетних ліній, хочемо, все ж, підкреслити, що матеріали цієї частини монографії досі не втратили свого значення як історичне джерело.

¹ Зінич В. Т. Соціалістичні перетворення... С.11.

² Там само. С. 21.

³ Там само. С. 50–62.

У монографії відносно широко простежуємо еволюцію сімейної обрядовості міського населення в умовах радянської дійсності: весіль, у тім числі так званих “червоних” вечірок, “комсомольського” весілля з використанням елементів традиційного, також срібного і золотого весілля, родильної обрядовості, ритуалу поховання. Зазначимо, що хоч із розпадом радянської системи всі тогочасні експерименти зазнали краху і українська обрядовість стала повертатися до своїх традиційних джерел, окремі елементи “радянської обрядовості” продовжують побутувати у міському середовищі й досі. Загалом же, крім ваги історичного джерела, праця В. Зінича залишається цінною для дослідників сучасності й у сенсі обширних узагальнень з окресленої тематики.

У руслі апологетики радянської дійсності написав і двома роками пізніше видав аналогічну працю В. Миронов¹. У розділах монографії “Виробничий побут”, “Громадський побут”, “Виховання дітей”, “Боротьба з пережитками минулого у свідомості робітників”, “Сімейний побут”, “Матеріальна основа сімей робітників”, “Шлюб”, “Бюджетний час та дозвілля гірників” та інших автор простежує, ілюструє, у певній мірі аналізує приблизно того ж роду синхронні йому події і явища в побуті робітників гірничих галузей, як це робив і В. Зінич. Дослідник звернув увагу на появу в громадському побуті населення деяких оригінальних новацій, які, можливо, в умовах культурного суспільства мали перспективу утвердитися, наприклад, кінотеатри без касирів, тролейбуси без кондукторів, буфети без продавців². Наведені у монографії матеріали засвідчували широкий розмах і цікаві форми художньої самодіяльності у робітничому середовищі, значне зростання ролі громадськості у вихованні молодого покоління та її впливу на стійкість інституту сім’ї. Розкриваючи майже рівне становище жінки з чоловіком у сімейних стосунках, автор, тим не менше, звернув увагу на традиційно українське переважання чоловіків у виконанні функцій глави сім’ї. В обстежених 1200 сім’ях главами названо чоловіків у 1064 випадках, а жінок – у 136 випадках³. Інтерес викликає ілюстрація структури витрат із сімейного бюджету робітничої сім’ї, що виглядала так:

- на харчування – 47,5 %;
- на одяг – 16,8 %;
- на взуття – 4,8 %;
- на меблі й хатні речі – 3,8 %;
- на культурні потреби – 10,5 %;
- на оплату житла і послуг – 4,3 %⁴.

Автор констатує доволі високий рівень розвитку громадських форм задоволення побутових потреб робітничих сімей. При описі шлюбних відносин він звернув увагу на збереження традиційних норм переходу дружини на прізвище чоловіка, водночас відзначив, що у випадках повторного шлюбу жінка, як правило, зберігала прізвище, набуте після першого заміжжя.

¹ *Миронов В. В.* Культура і побут гірників Радянської України / В. В. Миронов. Київ, 1965.

² Там само. С. 35.

³ Там само. С. 79.

⁴ Там само. С. 83.

Стосовно весільної обрядовості гірників дослідник зауважив, що попри значне деформування традиційного ритуалу, в ньому збереглася й низка традиційних компонентів, як-от сватання, гільце, коровай, посад; також збереглася й номенклатура дійових осіб.

До певної міри крізь призму соціології автор проілюстрував типове використання робітниками вільного часу, зокрема на обслуговування матеріальних потреб сім'ї, на культурне дозвілля, навчання, відпочинок тощо.

У цілому ж, за насиченістю історичною та етнографічною інформацією монографія В. Миронова поступається праці В. Зінича, у ній ще надмірнішою є апологетика всіляких “комуністичних” досягнень у побуті, хоча сам заголовок монографії є ніби нейтральним стосовно тих досягнень.

Певний внесок у дослідження культури і побуту робітників 50-х – 60-х рр. зробив і автор цієї статті. Звільняємо себе, однак, від повного узагальнення власної праці на цій ниві, обмежуючись наведеними вище вказівками на свої опубліковані статті.

Критично оцінюючи напрацювання українських етнографів у справі вивчення побуту і культури міського населення, у першу чергу робітництва, у 50-х – 60-х рр. ХХ ст., водночас потрібно відзначити новаторський характер студій, що був викликаний глибокими трансформаціями українського суспільства, у якому зайняте у промисловості населення кількісно стало переважати над сільським і в якому нові виробничі стосунки перетворювались у невідомі до того побутові реалії. У наш час, коли неселянські верстви стали чисельністю значно переважати в українському суспільстві, етнографічна наука не може цього не помічати. Поважаючи тяглість власної наукової традиції, українські етнографи, тим не менше, мусять звернути більше уваги на дослідження особливостей культури і побуту робітництва, інтелігенції, усіх чисельних верств українського суспільства. А для цього вони повинні опанувати новою методикою виявлення і аналізу тих реалій життя суспільства, які є відображенням народної культури сьогодення робітничих колективів, різних громадських об'єднань і товариств у містах, родинного побуту жителів міських і селищних кварталів, духовних і культурних інтересів людини міста. Ясна річ, що навіть деформований радянськими умовами науковий досвід етнографів 50-х – 60-х рр. ХХ ст. повинен бути вивчений молодими дослідниками, щоб наша етнологічна наука краще відповідала потребам життя, завданням культурного піднесення української нації.

ETHNOGRAPHIC RESEARCH OF DAILY ROUTINE OF UKRAINIAN WORKMEN IN 50s – 60s OF 20th CENTURY

Stepan MAKARCHUK

*Ivan Franko National University of L'viv,
Department of Ethnology*

The author of the article analyzes and generalizes the experience of ethnologists' study of Ukrainian workmen's daily routine including social life, family relation, living conditions, quality of food, culture of clothes. The author also studied traditional forms of spiritual life, family and calendar rites; the influence of Communist ideology and Soviet existence. Despite many aspects of social life and daily problems were shown better than they really were, the experience of ethnologist of that time would be useful for modern works.

Key words: workmen's daily routine, ethnology studies of 50s – 60s of 20th century, D. Fihol, J. Hoshko, M. Maziuta, A. Porits'ky, M. Prykhod'ko.

ЭТНОГРАФИЧЕСКИЕ ИССЛЕДОВАНИЯ БЫТА РАБОЧИХ УКРАИНЫ В 50-х – 60-х гг. ХХ в.

Степан МАКАРЧУК

*Львовский национальный университет имени Ивана Франко,
кафедра этнологии*

В статье анализируется и обобщается опыт этнографов в изучении быта украинских рабочих в 50-х – 60-х гг. ХХ в., в частности общественной жизни, семейных отношений, жилищных условий, качества пищи, культуры одежды. Прослеживаются проявления традиционных форм духовной жизни в быту рабочих, семейной и календарной обрядности, влияние на народные традиции коммунистической идеологии и советской действительности. Несмотря на то, что много явлений общественной жизни, трудностей быта приукрашивались согласно духовной атмосфере периода, все же, опыт этнографов того времени может быть полезен для исследователей современности.

Ключевые слова: быт рабочих, этнографические исследования 50-х – 60-х гг. ХХ в., Д. Фиголь, Ю. Гошко, М. Мазюта, А. Порицкий, Н. Приходько.

Стаття надійшла до редколегії 15.12.2010

Прийнята до друку 22.01.2011